

שעור כב: חלומות

ברכות נה ע"א – נז ע"ב

בפרק הרואה, יש חטיבה ארוכה הנמשכת על פני כמה דפים, בנושא החלומות. הדיון המקיף בנושא החלומות מעיד על החשיבות הגדולה שייחסו לו חכמים. שיבוצה של הסוגיה בפרק הרואה במסכת ברכות קושר אותה בהקשר המקומי לענייני הראיה של האדם, במקביל לדיון בברכות על מה שנראה לאדם בעת היקיצה, דנים גם על המראות הנראים לו בחלום. השיבוץ במסכת ברכות קושר את סוגית החלומות לענייני הערות והשינה, היום והלילה, שעמדו במרכז הדיונים בפרק ראשון, בענייני זמן קריאת שמע, וסדרי השינה והיקיצה של האדם.

עיקרי השעור

- א. **פתיחת הסוגיה ומאמרי רב חסדא:** הסוגיה נפתחת בסדרת מאמרים של רב חסדא המהוים תשתית לכל הדיון בסוגיה ולמגוון הדעות המופיעות בה ביחס לחלום. יש להתייחס אל הסוגיה כסוגיה ערוכה ומכוונת ולא כגלגול אסוציאטיבי מאזכור אקראי קודם של חלום. לסוגיה יש מבנה מאורגן והיא מיועדת לברר את נושא היחס לחלומות מכל צדדיו.
- ב. **חלומות השוא ידברו:** גישה אחת אל החלומות שבאה לידי ביטוי בסוגיה היא הגישה שמתייחסת אל החלומות כאל דברים בטלים. היא מסבירה את החלומות כפרי עיבוד של הרהורי הלב של האדם, וחיות שחוה בעת הערנות. הדעה הזאת נמנעת מליחס כל תוקף מעשי לחלומות, גם במקומות שבהם נראה שהם מתגשמים באופן ממשי ביותר.
- ג. **החלומות הולכים אחרי הפה:** גישה שניה אל החלומות, התופסת מקום מאד מרכזי בסוגיה, היא הגישה הרואה בפתרון החלום את הגורם המשמעותי בהפיכתו לממשות ריאלית. אין לפרש בטעות שפתרון החלום הוא שרירותי לחלוטין ותלוי ברצונו של הפותר בלבד. מסתבר, שיש הגיון פנימי ושיטה בפתרון חלומות, אך היא מניחה מרחב מספיק מגוון של פתרונות לכל חלום, המאפשר לנתב אותו, ואל בעליו, למסלול הגשמה מועדף ורצוי.
- ד. **הטבת החלום:** ההכרה בכך שההתייחסות של החולם וסביבתו לחלום היא הגורם המשמעותי בקיום החלום, מביאה לכך שיש דרכים שונות המוצעות להתמודדות עם חלום רע, פתרונו ותיקונו. הדרך הראשונה והטובה מכולן היא דרך הפתרון החיובי. במקום שאין פותר חלומות או שהאדם אינו מסוגל לחלץ עצמו מעגמת הנפש שהטילו עליו חלומותיו, מוצעות כמה חלופות לתיקון והטבת הנפש: הטבת חלום הדומה בתבניתה ובדרך פעולתה להתרת נדרים, תפילה בעת ברכת כהנים ותענית חלום.
- ה. **חלום אחד מששים בנבואה:** הגישה השלישית העיקרית בסוגיה היא זו הרואה בחלום אחד מששים בנבואה. גישה זו תופסת יחסית פחות מקום בסוגיה. ונראה, שהדבר משקף גם את עמדתם של חז"ל ביחס לחלום. בימי המקרא, עידן הנבואה, מייחסים לחלומות חשיבות עצומה, כבחלומות יעקב ויוסף בספר בראשית או החלומות בספר דניאל. אולם בתקופת חז"ל, עידן החכמה, מוחלש היחס לחלום כאל נבואה ומצומצם עד מאד. המגמה החזקה יותר אצל חז"ל היא להציע פתרונות לחלומות בדרך הדרשנית-אגדית, ולהותיר את הממד הנבואי במשקל מועט – אחד מששים.
- ו. **השפה שנשכחה:** הדרך שבה פותרים חז"ל את החלומות היא הדרך שבה הם משתמשים ביצירת האגדה: משל ומליצה. הדמיון משמש ככלי בעל ערך ליצירת מטאפורות בשפת האגדה, והוא גם הכלי שבו משתמשים לפתרון החלומות. השפה הזאת, המשמשת את הפיוט, הספרות והאמנות, המיתוס והאגדה, ומקומה בנפש האדם בחלום ובדמיון – נשתכחה מן העולם בתקופת הנאורות וההשכלה, והיא שבה למלא מקום חשוב בתרבות האנושית עם ההשתחררות של העולם הברתן-מודרני משלטון העריצות של הרציונליזם המדעי. שימוש נכון בשפה זו מאפשר לפתח כלים לפרשנות האגדה והחלום גם יחד.

א.פתיחת הסוגיה ומאמרי רב חסדא

סוגית החלומות נפתחת בסדרת מימרות של רב חסדא בנושא החלום. האזכור הקודם של חלום בגמרא הוא במימרא של רב יהודה בשם רב, שמנה שלשה דברים הצריכים רחמים: מלך טוב, שנה טובה וחלום טוב. מימרא זו בפני עצמה היא חלק מסדרת מאמרים מן הסוג של "ספורות" – קבצים מספריים, המתחילים ב"ארבעה צריכין להודות", הקשור לברכות ההודיה של הפרק, וממשיך ב"שלשה צריכין שימור", "שלשה מאריכין ימיו ושנותיו של אדם", "שלשה דברים מקצרים ימיו של אדם".¹ אין שום סיבה שמחייבת את עורכי הפרק להרחיב בענין החלומות בהיקף הגדול שבו הרחיבו. הנימוק שבאו בה "דברים על דרך הגלגול", כלשונו של ר"מ המאירי, כלומר שהקישור הוא אסוציאטיבי, אינו מספק. שהרי באותה מידה אפשר היה להרחיב על כל אחד מה"שלשה דברים" שנמנו קודם לכן. יש למצוא טעם ענייני לכך שסוגית החלומות נערכה בהיקפה הגדול בפרק הנוכחי.

נראה, שההסבר כאן פשוט למדי. הפרק נקרא "הרואה" והוא עוסק במה שאדם רואה, מתפעל ממנו ונדרש לברך עליו. החלומות גם הם מראות, שמפעמים את נפש האדם. אין מברכים עליהם, אולם הם מחייבים התייחסות משמעותית, בדרכים שונות שיש להן משמעות הלכתית: הטבת חלום, פתרון החלום, תענית חלום. מלבד ההקשר הראשוני והמיידני של סוגית החלומות לענייני הראיה של הפרק, קיים גם הקשר רחב יותר בתוך המסכת, החוזר אל הפרק הראשון. הפרק הראשון עוסק בענייני השינה והיקיצה שלה אדם, סביב הלכות קריאת שמע – "בשכבך ובקומך". קריאת שמע על המטה בלילה נועדה בין היתר להגן מפני המזיקין שאליהם נחשף האדם בלילה, גם בשנתו. רבי זירא ציין שם את ערכו של החלום: "כל הן שבעת ימים בלא חלום נקרא רע".² החלום הוא חלק בלתי נפרד מפעילותה של נפש האדם בלילה. כשם שנדונו בפרק הראשון המשמעויות הרוחניות של חלקי היממה השונים, ובכלל זה חלקי הלילה. בסוגית האשמורות, הוסבר גם הממד המאיים והמפחיד של הלילה, והוא מתבטא בין היתר גם בחלומות. לפיכך, יש לראות את סוגית החלומות כפרק בעל חשיבות עצמית בתוך מסכת ברכות הדורש לימוד מסודר ושיטתי.³

קובץ המאמרים של רב חסדא מהווה את הפתיחה לסוגיה, והוא מעלה את הרעיונות העיקריים שיופיעו בהמשך בסוגיה ויפותחו בהרחבה.

- כל חלום ולא טוות

חלומות שנחלמו מתוך תענית, הם חלומות רעים. לפי פירוש הערוך, הכוונה היא שאין משמעות לחלום רע שנחלם בעקבות תענית, כי צער התענית הוא הגורם לחלומות הרעים.⁴ מזה הסיק בעל המשנה ברורה, שכל חלום רע שחלם אדם בעקבות צער גדול שאירע לו, אינו חלום משמעותי ואין להתיירא מפניו.⁵ הנחת המוצא של המאמר הזה היא, שיש זיקה בין חלומותיו של האדם לבין מאורעות חייו שקדמו לחלום. לפיכך, לעתים אין להתחשב בחלום באשר הוא ביטוי של המאורעות שקדמוהו, אך קיימים גם חלומות משמעותיים, כאשר הם מנותקים מהחוויות של היום שקדםם. נמצא שכבר במשפט הפתיחה של הסוגיה מוצגת השניות ביחס אל החלומות.

- חלמא דלא מפשר - כאגרתא דלא מקריא.

¹ על פי דרשת רבי אבהו בירושלמי שקלים ה א, מח ע"ג: "סופרים – שעשו את התורה ספורות ספורות: חמשה לא יתרומו, חמשה דברים חייבים בחלה..."

² ברכות יד ע"א. ע"ר צדוק הכהן מלובלין, דובר צדק, עמוד כה: ההשפעה של קריאת שמע על המטה וקבלת עול מלכות שמים, על אופן השינה וחלומותיו של האדם.

³ השעור יעסוק בחשיבות העיקריות של הסוגיה, ולא בפרשנות רצופה של כל קטעי הסוגיה.

⁴ ע"י ברש"י, תוס' רא"ש ובמהרש"א כאן.

⁵ ס"י ר"כ, בשער הציון אות א.

מאמר זה הוא המפתח לדין הארוך בסוגיה בדבר חשיבותם של הפתרונות לחלום. הוא מסיט את מרכז הכובד מעצם החלום לתהליך הפתרון שלו. החלום הלא-פתור הוא אגרת שלא נקראה, כלומר, הוא עלול להטריד, לסקרן ואולי אפילו להפחיד או לשמח, אך למעשה אין אלו אלא רגשות בלתי מבוססים, כל עוד לא נקראה האגרת, ונפתר החלום.

- לא חלמא טבא מקיים כוליה, ולא חלמא בישא מקיים כוליה.

המאמר השלישי של רב חסדא יוסבר בהמשך בעזרת הכלל "אין חלום בלא דברים בטלים". אחת הבעיות הקשות בפתרון החלומות ובהתייחסות אליהם היא בהפרדת התבן מן הבר. הנחת המוצא של הסוגיה היא שיש ערך משמעותי לחלומות, אך הוא אינו ברור וגלוי לעין כל מתבונן, וגם אלו המומחים בפתרון, שרויים בספקות, לא רק לגבי הפרשנות, אלא גם להבחנה בין העיקר ובין הטפל, בין החשוב ובין חסר-הערך.

- ואמר רב חסדא: חלמא בישא עדיף מחלמא טבא.
- ואמר רב חסדא: חלמא בישא - עציבותיה מסתייה, חלמא טבא - חדוייה מסתייה.
- אמר רב יוסף: חלמא טבא - אפילו לדידי בדיחותיה מפכחא ליה.
- ואמר רב חסדא: חלמא בישא קשה מנגדא, שנאמר (קהלת ג') והאלהים עשה שיראו מלפניו

סדרת המאמרים הוחתמת את דברי רב חסדא נוגעת לדרך ההתמודדות הנכונה עם החלום הרע. עדיפותו של החלום הרע על פני הטוב הוא בכך שהוא מעורר את האדם לתשובה.⁶ החלום הרע נתפס גם כמעורר לתשובה, וגם כיסורים עצמם, הצער שמסב החלום יש בו כדי לתקן את הבעיה שהחלום בא להתריע עליה, או שההתעוררות הנובעת לתיקון דרכיו של האדם בעקבות החלום המאיים, היא דרך ההתמודדות הראויה עם החלום הרע. החלום הטוב תופס כפי הנראה פחות משקל בנפש האדם, פחות מסעיר את הנפש, ולכן אינו מצריך דרכי התמודדות עזות כמו החלום הרע.

הנה התבאר מזה שאין החלומות כלם ממין אחד ולא מפועל אחד, אבל שיש מהם חלומות השוא שקורא הפלוסוף חלומות משובשים שהפועל בהם הוא הכח המדמה בלבד ולא יחול בהם שפע כלל מחוץ.

ושיש מהחלומות הצודקים מין אחד שהפועל בהם הם הגרמים השמימיים לפי שהמערכה השמימית אשר תחייב באיש אחד טוב או רע כפי מצב מולדתו היא אשר תשפיע בחולם החלום הודעה מדרכת ומיישרת לשתתקיים הגזרה השמימית ההיא ...

ושיש גם כן מין שלישי מהחלומות שהפועל והמודיע בהם הוא ההשגחה האלהית כי בהיותו יתברך יודע דרכי בני אדם בפרטיותם ומשגיח בהם לתת לאיש כדרכיו וכפרי מעלליו יהיה מהשגחתו להודיע מה שיעשה אם לעבדיו הנביאים בנבואה ואם למטה מהם בחלומות צודקים...

ואם יקשה בעיניך ליחס השפע המגיע בחלומות הצודקים לגרמים השמימיים מפני פרטיותם אמור מעתה שהחלומות הם שני מינים בלבד מין החלומות השוא המשובשים שהפועל בהם הוא מכח המדמה בלבד. ומין החלומות הצודקים שהפועל בהם הוא ההשגחה האלדית וזהו דעת ארסטו⁷ במ"ב מחוש ומוחש שהחלומות הצודקים הם מהשכל והכוזבים הם משבוש הכח המדמה והרכבות.

אברבנאל בראשית פרק מא

ר"י אברבנאל סיכם בקצרה את מגוון האפשרויות לחלומות, בסגנון המתאים לתקופתו ולדרך החשיבה הרציונליסטית שעליה הוא אמון: יש חלומות כוזבים, והם תוצר של הדמיון. יש חלומות שמוצאם מ"המערכה השמימית", ויש חלומות שהם פרי ההשגחה האלהית. אריסטו מזהה אותם עם השכל. נראה שהחלוקה האריסטוטלית פשטנית מדי, לא די בהפרדה בין שכל ודמיון כדי להסביר את מגוון האפשרויות של החלום. כיום, כאשר ההבחנות בתודעה האנושית מורכבות יותר, אפשר ליצור גם הבחנות מגוונות יותר בין סוגי החלומות. אם כי באופן בסיסי ההבחנה שהציע אריסטו ובעקבותיו הרמב"ם ור"י אברבנאל תקפה: יש להבחין בין החלומות הפשוטים יותר להבנה ופתרון, שמוצאם בחויות המיידיות שהוטבעו במשך יום הפעילות, לבין אלו הבאות מרבדים עמוקים יותר של הנפש, המצריכות פענוח ברמה גבוהה יותר, ומכילים בדרך כלל אינפורמציה ממישורים שאינם גלויים לפני ה"שכל" בהופעתו הפשוטה והנגלית בשעות הערנות.

⁶ זהו משפטים, קח א. ריטב"א תענית יב ב, ד"ה רב יהושע. לקמן בדרך נה ע"ב, אמר רב הונא, לאדם טוב אין מראין חלום טוב ולאדם רע אין מראין חלום רע, דומה לרעיון של יסורים שניתנים בעולם הזה לצדיקים כדי לזככם, ואילו לחוטאים ניתן שכר כדי לפרוע את חובם בעולם הזה.

ב.חלומות שוא ידברו

כפי שכבר עולה מדברי רב חסדא, ישנו בחלומות מרכיב של "דברים בטלים". במהלך הסוגיה, מופיעים בגמרא מספר מאמרים וסיפורים המצביעים על גישה המתייחסת אל החלומות כדברים בטלים. מאמרו של שמואל מציג את השניות המצויה כבר במקרא, בין הפסוק "וחלומות השוא ידברו" לבין הפסוק "בחלום אדבר בו". הפתרון ששמואל מציע – לפתור חלום רע באמצעות הפסוק "שוא ידברו", וחלום טוב לקבל כ"בחלום ידבר בו", אינו נובע מכך שחלומות רעים הם חלומות שוא וחלומות טובים הם דבר ה'. הוא רק מציע את ההבחנה הזאת כדרך לפתרון והטבה של החלום. בזכות השניות הזאת, הוא מחזיק בידו, כביכול, כלי לטיפול בחלומות. בירורה של דרך זו תיעשה לקמן, בפרק העוסק בפתרון חלומות ובהטבתם.

שמואל כי הוה חזי חלמא בישא אמר: "וחלומות השוא ידברו". כי הוה חזי חלמא טבא אמר: וכי החלומות השוא ידברו? והכתיב "בחלום אדבר בו".
רבא רמי: כתיב בחלום אדבר בו וכתוב וחלומות השוא ידברו! - לא קשיא, כאן - על ידי מלאך, כאן - על ידי שד.
ברכות נה ע"ב

אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: אין מראין לו לאדם אלא מהרהורי לבו, שנאמר "אנת מלכא רעיונך על משכבך סלקו", ואיבעית אימא מהכא "ורעיוני לבבך תנדע". אמר רבא: תדע, דלא מחוו ליה לאינש לא דקלא דדהבא, ולא פילא דעייל בקופא דמחטא.

לעומת זאת, רבא מציע פתרון מהותי לסתירה. רבא מבחין בין שני סוגי חלומות, אלו הבאים ממקור של שד, ואלו הבאים ממקור של מלאך. המהרש"א מוסיף סיווג נוסף – אלו הבאים מהרהורי הלב,⁷ על סמך האמור בגמרא בשם רבי יונתן, ש"אין מראין לו לאדם אלא מהרהורי לבו". מן המעשה אודות רבי יהושע והקיסר מוכח, שלא זו בלבד שמראין לאדם בחלום מהרהורי לבו, אלא שניתן אף לגרום לחלומות באופן מניפולטיבי, מתוך הבנה שזו הדרך להפעלתם. עם זאת, לא משתמע מן הדברים הללו שכל החלומות הם מן הסוג הזה. ישנם חלומות שהם "מהרהורי הלב" וקל לזהותם, מכיון שיש בהם חזרה על דברים שהתרחשו בשעות הערות, בין אם התרחשו בפועל ממש, ובין אם הם תוצר של מחשבות והרהורים ודמיונות.

אמר רבי קיסר לרבי יהושע ברבי (חנינא) [חנינא] אמריתו דחכמיתו טובא, אימא לי מאי חנינא בחלמאי! אמר ליה: חזית דמשחרי לך פרסאי וגרבי בך, ורעיי בך שקצי בחוטרא דדהבא. הרהר כוליה יומא, ולאורתא חזא. אמר ליה שבור מלכא לשמואל: אמריתו דחכמיתו טובא, אימא לי מאי חנינא בחלמאי! אמר ליה: חזית דאתו רומאי ושובו לך, וטחני בך קשייתא ברחייתא דדהבא. הרהר כוליה יומא ולאורתא חזא.
ברכות נה ע"ב – נו ע"א

החשיבות העיקרית של היחס המבטל לחלומות, היא בשדה ההלכה. העקרון של "דברי חלומות לא מעלין ולא מורדין" הוא בעל תוקף הלכתי ממשי, גם מעבר לשדה של ההתייחסות

הנפשית לחלומות.

היה מצטער איכן מעשר שיני של אבה בא איש חלום אמ' לו כך וכך הן במקום פלוני הן זה היה מעשה ומצאו שם מעות ובאו ושאלו את חכמים ואמרו הרי אילו חולין שדברי חלומות לא מעלין ולא מורדין תוספתא מעשר שני פרק ה

התוספתא במעשר שני נותנת לגיטימציה מלאה להתעלם מחלומות גם אם יש להם מימוש במציאות הערנית: העובדה שהאדם מצא את המעות בעקבות ההנחיה של בעל החלום, אינה מחייבת אותו להתייחס אליהם כאל מעות מעשר, אף על פי ששתי הידיעות הגיעו אליו באותו חלום, ואכן מהן התממשה במציאות.⁸ אמנם, יש נושאים שבהם החמירו גם להלכה להתחשב בחלומות, כגון בענייני נדרים.⁹

⁷ מהרש"א, חידושי אגדות, ברכות ג א, ד"ה ואשה. בספרי הפוסקים אין מייחסים חשיבות לחלומות שבאו לאדם "מהרהורי לבו" גם לענין תענית חלום. עיי' לדוגמה ט"ז לאורח-חיים סימן רפ"ח אות ג', ובתשובת שבות יעקב ח"ב סימן לד, ושו"ת אפרקסתא דעניא ח"ב יורה דעה סימן קמז.

⁸ וכן הובא בסנהדרין ל ע"א, ונפסק להלכה בשלחן-ערוך, חושן משפט רנח ט.
⁹ לדיון אם צריך התרה על נדר בחלום – בין אם נדר הוא או הדירוהו, עיי' בחידושי הר"ן לסנהדרין ל, א'. ד"ה בא בעל החלום. ועיי' בתשובת הרשב"ץ ח"ב סימן קכ"ח, שסקר את המקורות שבהם חששו חכמים לחלום ואלו שבהם לא חששו והציע הסבר להבדלים. ועיי' אנציקלופדיה תלמודית ערך "דברי חלומות" כרך ז' עמ' פד ואילך.

ג. החלומות הולכים אחרי הפה

מקום נרחב בסוגיה תופסת העמדה שלפיתרון יש תפקיד מכריע במשמעותו של החלום. המאמר המיוחס לרבי בנאה¹⁰ טוען, שפתרון החלום הוא הגורם הקובע את התקיימות החלום. החידוש שנוסף בו על מאמרים דומים בסוגיה הוא בכך שיכולים להיות לחלום כמה פתרונות בו זמנית. רבי אלעזר מבסס את הטענה הזאת על מקור בתורה: פתרונות החלומות של יוסף. מדבריו משמע, שתוצאות החלומות של שר האופים ושר המשקים נקבעו על ידי הפתרון של יוסף. כביכול, לו היה יוסף פותר הפוך – היה שר המשקים מוצא להורג ושר האופים נשאר בחיים וחוזר לתפקידו. רבא מסייג את הדברים וטוען שאמנם החלום תלוי בפתרון, אבל צריך שתהיה זיקה מסוימת בין תוכן החלום לבין הפתרון, ולא כל רעיון יכול להתלות בכל חלום.

העובדה שרבא הוא בעל המאמר הזה מעניינת במיוחד על רקע הסיפור שמובא בהמשך,¹¹ על אודות אב"י ורבא שנזקקו לפותר חלומות ששמו בר הדיא. אב"י שילם לו, ופתר לו את כל חלומותיו לטובה, רבא לא שילם לו – ופתר את כל חלומותיו לרעה, והפתרונות התקיימו, במידה כזאת שרבא חווה סידרת אסונות אישיים, כלכליים ומשפחתיים כואבים ביותר, עד החמור מכולם: מות אשתו.

אמר רבי ביזנא בר זבדא אמר רבי עקיבא אמר רבי פנדא אמר רב נחום אמר רבי בירים משום זקן אחד, ומנו - רבי בנאה: עשרים וארבעה פותרי חלומות היו בירושלים, ופעם אחת חלמתי חלום והלכתי אצל כולם, ומה שפטר לי זה לא פתר לי זה - וכולם נתקיימו בי, לקיים מה שנאמר: כל החלומות הולכים אחר הפה. אטו כל החלומות הולכים אחר הפה קרא הוא? - אין, וכדרכי אלעזר, דאמר רבי אלעזר: מנין שכל החלומות הולכין אחר הפה - שנאמר "ויהי כאשר פתר לנו כן היה". אמר רבא: והוא דמפשר ליה מעין חלמיה, שנאמר: "איש כחלמו פתר". ברכות נה ע"ב

מסתבר, שגם לפי השיטה שהחלומות הולכים אחרי הפה, אין הפתרון שרירותי לגמרי. יש בחלום גרעין של ממשות, שניתן לפיתוח לנתיבים שונים. גם אם הם עלולים להיות מהופכים זה מזה, עדיין הם באותה סביבה רעיונית. זאת ועוד, היכולת של הפותר לפתור כרצונו, גם היא אינה חופשית לגמרי. נראה שהפותר כבול בכבלים נפשיים שדוחפים אותו לכוון פתרון מסוים. עולמו של הפותר ויחסיו עם בעל החלום באים לידי ביטוי במעשה הפתרון. הראיה לכך היא בהמשך סיפורו של אותו בר הדיא. במבט ראשון נראה, שבר הדיא פתר לאב"י חלומות לטובה ולרבא לרעה באופן מרושע לגמרי – מפני שלא שילם לו. אולם לסיפור הזה יש המשך, שאינו מאפשר קריאה כזאת. בר הדיא מקבל עליו גלות כדי לכפר על מעשיו ולהנצל מקללתו של רבא. בכך מתחיל גם עונשו. הוא מגיע לרומי, ושם מבקשים ממנו מחצר הקיסר לפתור חלומות, והוא מתעקש שלא לפתור את החלום כל עוד לא משלמים לו, למרות הנזקים העצומים שנגרמים מכך לאוצרות השיראים של המלכות. סביר להניח שלא היתה זו תאוצה בצע שהעביר על דעתו וגרמה לו לסרב לפתור את החלומות של "טורזינא דמלאכ" גם במחיר מותו המיוסר. נראה, שקבלת הממון מן החולם יוצרת את המצב הנפשי ההולם על מנת לפתור לו את חלומותיו לטובה, מתוך איזשהו אופן של הזדהות. בר הדיא לא יכול היה להציע פתרון לנציג המלך בלי ממון, או שהפתרון שהיה יכול להציע היה פתרון בלתי הולם וממילא היה ניזוק מכך.¹²

¹⁰ יש ממד מסתורי, קסום או "חלומי" אפילו בשם האומר של מימרא זו. הרשימה הארוכה של המוסרים נדירה מאד, ועוברת בין שמות של חכמים מוכרים יותר (כרבי עקיבא) נדירים עד מסתוריים (כרבי פנדאה בירים). גם כינויו של רבי בנאה, "זקן אחד" אינו רגיל. יש לו מקום מיוחד באגדה (בבא בתרא נח א). חלק מהשמות שונים בכתבי היד ובציטוטי המפרשים.

¹¹ ברכות נו א
¹² הדבר דומה לדרשה של אדמו"רים לצרף "פדיון נפש" ל"פתקא". כפי שמסבירים חסידים, בנתינת הממון לאדמו"ר יש הכשרה של קירוב הדעת מצד הנותן ומצד המקבל המאפשרת לו להתפלל בעדו. ע"י ליקוטי מוהר"ן קמא, תורה מא. תניינא, תורה ג': "כי עיקר הרפואה על ידי פדיון דווקא, על ידי שממתיקין הדין... וזה שארז"ל מכאן שנתנה תורה רשות לרופא לרפאות, מכאן דייקא, היינו אחר הפדיון, אז דייקא יש לו רשות לרופא לרפאות".

ד.הטבת חלום

אמר רבי יהושע בן לוי: הרואה נהר בחלום ישכים ויאמר: "הנני נטה אליה כנהר שלום", קודם שיקדמנו פסוק אחר: "כי יבא כנהר צר".
ברכות נו ע"ב

העובדה שקיום החלום והתממשותו תלויים בפתרונו, עומדת ביסוד החלק הארי של הסוגיה, המציע דרכי פתרון לחלומות. סדרת המאמרים של רבי יהושע בן לוי, מציעה שני פסוקים אפשריים לפתרון של כל סמל המופיע בחלום, האחד חיובי והאחד שלילי. ההמלצה היא להשכים ולומר את הפסוק החיובי, קודם שיקדמנו הפסוק השלילי. סדרות מאמרים נוספות בסוגיה מציעות רק את הפתרונות החיוביים כשמדובר בישראל, ופתרונות שליליים לגויים חטאים.

מדברי רבי יהושע בן לוי מובן, שלא כל אדם יכול לפתור לעצמו את חלומותיו לטובה. יתכן שהפתרון החיובי אינו מזדמן לו בנקל וקודם לו מופיע פתרון שלילי.

מן הסתם, גם כאן הדבר אינו ענין שרירותי או שכלתני בעלמא, והמחשבה על פסוק או פתרון חיובי, לא די בה כדי לשנות את עגמת הנפש הנגרמת לאדם שראה חלום רע והוא משפיע על מצב רוחו במשך כל היום ויותר מכך, כפי שתאר רב חסדא בפתיחת הסוגיה.¹³ לא תמיד החבוש יכול להתיר עצמו מבית האסורים של המצוקה

הנפשית שגורם לו החלום, והוא נזקק לעזרה חיצונית. משום כך, ממליצה הגמרא להעזר באחרים שיטיבו לו את חלומו. הטבת החלום הסדורה בגמרא היא נוסח שמועד לאלו שאינם מומחים בפתרון חלומות. ניתן נוסח הטבה כללי, שאינו יורד לפשרו של החלום המסוים. סביר להניח, שזו מדרגת טיפול נמוכה יותר. עדיף למצוא פותר חלומות מומחה, שיידע לפרש את החלום ולהציע לו פתרון חיובי. רק אם אין בנמצא פותר שכזה, נזקקים לפתרון כללי. הדגם של הטבת החלום דומה במידה מרובה להתרת נדרים. יותר משהיא פעולה מאגית המתקנת את השפעת החלום, זו כעין התרת נדרים המשחררת את החולם

אמר רב הונא בר אמי אמר רבי פדת אמר רבי יוחנן: הרואה חלום ונפשו עגומה ילך ויפתרנו בפני שלשה. יפתרנו? והאמר רב חסדא: חלמא דלא מפשר כאגרתא דלא מקריא! - אלא אימא: יטיבנו בפני שלשה. ליתי תלתא ולימא להו: חלמא טבא חזאי. ולימרו ליה הנך: טבא הוא, וטבא ליהוי, רחמנא לשיייה לטבב...
ברכות נה ע"ב

מיחסו הרציני לחלומותיו. אמנם יש מן האחרונים שהשתמשו בביטוי "לחש" לפסוקים הנאמרים בהטבת חלום.¹⁴ המונח "לחש" משמש בעיקר בהקשרים של מאגיה, אך לא ברור שכאן מדובר בפתרון מאגי. אמירת פסוקים שיש בהם ביטוי של טובה משפיעה על החולם ומטיבה עם נפשו, גם אם אומרי הפסוקים הללו אינם בעלי יכולת מאגית, ללחוש לחשים ולקסום קסמים.

מסלול אחר להתמודדות עם חלום בעייתי הוא תפילה, מקומה המומלץ על פי הגמרא – בעת ברכת כהנים. ברכת כהנים דומה במידה מסוימת למעמד ההטבה, שהרי הכהנים מברכים את כל הקהל יחד – והמתפלל בעת הזאת על הטבת חלומותיו, כולל באופן ספציפי את התרופה לחלומו בברכת כהנים. מרכיביה של ברכת כהנים מתאימים ביותר להטבת החלום: "ברכך – וישמרך", הארת הפנים של "יאר – ויחונך", וברכת השלום שיש בה גם כדי להביא שלום לנפשו המסוכסכת ואולי אף המבועתת

אמימר ומר זוטרא ורב אשי הוו יתבי בהדי הדדי, ... פתח חד מינייהו ואמר: האי מאן דחזא חלמא ולא ידע מאי חזא, ליקום קמי כהני בעידנא דפרסי ידיהו, ולימא הכי: רבונו של עולם, אני שלך וחלומותי שלך... כן הפוך כל חלומותי עלי לטובה ומסיים בהדי כהני, דעני צבורא אמן.
ברכות נה ע"ב

של החולם.¹⁵

הדרך המעשית להתמודדות עם עגמת הנפש והפחד של החלום היא תענית חלום. אמרו בשם רב: "יפה תענית לחלום כאש לנעורת".¹⁶ חשיבותה של תענית זו כה גדולה, עד שהיא דוחה שבת.¹⁷ העובדה שהתענית הזו דוחה שבת מחייבת הסבר – כיצד יש בכוחה לדחות את מצות עונג שבת? מלשון השלחן ערוך משמע שיש בכך

¹³ חלום שהוא "סיוטא" – יומא כב ב', רש"י מפרש: מלאכי פחד מבהילים אותו. המאירי מסביר שחלם על רצועת מרדות הבאה להלקותו.

¹⁴ מגן אברהם, אורח חיים רכ ס"ק ב, ומחצית השקל ס"ק א'.

¹⁵ הרא"ש הביא את שתי דרכי התיקון: הטבה ותפילה בעת ברכת כהנים, להלכה. (פרק ט' סימן ה'). ההטבה בפני שלשה הובאה בשלחן-ערוך באורח חיים סימן ר"כ, והתפילה בברכת כהנים, בהלכות נשיאת כפים אורח-חיים סימן ק"ל.

¹⁶ שבת יא ע"א, שלחן ערוך אורח חיים רכ ב.

¹⁷ תענית יב ע"ב, שלחן ערוך אורח חיים רפח ד.

ממד של פיקוח נפש: "כדי שיקרע גזר דינו". התענית מועילה לכפרה על העוון שבגללו נגזרה הגזירה שראה בחלומו. לכן כתבו הפוסקים שיש לנצל את יום התענית לעיסוק בתורה ותפילה, ולא די בצום בלבד.¹⁸ אולם הטור נימק זאת אחרת. ולשונו: "שזה תענוג לו, שחושב שהתענית יקרע גזר דינו, שנפשו עגומה עליו, שראה חושב שיתבטל בשכר התענית".¹⁹ לדעתו של הטור, לא מדובר בפתרון לצד הממשי של החלום, אלא בפתרון למצוקתו הנפשית של החולם בלבד. קיימת מחלוקת שבין האחרונים, עד כמה יש לייחס חשיבות לחלום רע ובאיזו מידה יש להתיר להתענות בשבת, והיא משקפת בין היתר את הבדלי התפיסה בין הגישה הפסיכולוגיסטית, המטילה את רוב המשמעות של החלום על יחסו של האדם, ולכן מצפה בראש ובראשונה מן החולם שלא לייחס חשיבות לחלום רע, להתעלם ממנו כמידת האפשר או לפטור אותו בדרך הקלה יותר, של הטבה ותפילה, או פתרון לטובה.²⁰ לבין הגישה המיסטית, המקנה משקל ממשי לחלום ולכן מתחשבת יותר בצורך לתקן את החלום גם בדרך של תענית ואפילו בשבת.

ה. חלום אחד מששים בנבואה

הגישה הקשה יותר להבנה בעידן הרציונליסטי המודרני היא הגישה הגורסת שיש בחלום ממד של נבואה. אין לפטור על נקלה את הביקורתיות של עידן המדע על ייחוס חשיבות לחלומות. מכיון שהביקורת הזאת מיוסדת על שינוי משמעותי ועמוק שחל בדרכי תפיסת המציאות של בני האדם, בין שהם בני ברית ובין שאינם בני ברית. יש לזכור, ביסוד הדברים, שהחלום בתנ"ך הוא יותר מאחד מששים בנבואה. התנ"ך מלא בחלומות ופתרונותיהם שהיו נבואות גמורות. החל מן החלומות ספר בראשית, של יעקב ויוסף ופרעה, ועד החלומות שבספר דניאל. יש לתת את הדעת לחידוש בדברי חכמים המצמצמים מאד בערכו הנבואי של החלום יחסית לתנ"ך. בעוד שבתנ"ך החלומות מוצגים תמיד כבעלי ערך נבואי, הרי שחז"ל צמצמו את ערך החלום עד כדי

אמר רבי יוחנן: השכים ונפל לו פסוק לתוך פיו - הרי זו נבואה קטנה. ואמר רבי יוחנן, שלשה חלומות מתקיימין: חלום של שחרית וחלום שחלם לו חברו, וחלום שנפתר בתוך חלום. ויש אומר: אף חלום שנשנה, שנאמר "ועל השנות החלום וגו'".
ברכות נה ע"ב

"אחד מששים בנבואה", וכפי שהתבאר בסוגיתנו באריכות, החלום מושפע מהרהורי הלב, תלוי בפתרון וניתן להטבה. כך שמשקלו הנבואי פחת והצטמצם עד מאד, והומר במשמעות נפשית ופסיכולוגית.

הממד הנבואי שבחלום תלוי באופיו של החלום ובאישיותו של החולם.²¹ האישים שחלמו חלומות נבואיים בתנ"ך היו גדולי עולם, בין אם מדובר באבות האומה בישראל, ובין אם אלו מלכי אומות העולם כפרעה ונבוכדנצר, שגם אם רשעים הם, הרי שיש בהם גדולה וכוחות נפש רבי-עצמה, גם אם קשורים לסטרא-אחרא ולא לאורחא דמהימנותא. בשונה מן האישים המקראיים, הסוגיה שבגמרא פונה גם להדיוטות, ואפילו כשמדובר בתנאים ואמוראים, הם מרוחקים מעולם הנבואה של ימי המקרא, ולכן היכולת הנבואית המיוחסת גם לחלומותיהם נמוכה יחסית. רבי יוחנן מצמצם את מספרם של החלומות שמתקיימים עד למאד, וביניהם: חלום של שחרית ופסוק שנפל לתוך פיו בהשכמה, הם חלומות הקרובים דווקא יותר מאחרים למצב של יקיצה, ערנות ומחשבה מושכלת.

הרא"ה תיאר את התהליך של ירידת כוחה של הנבואה בישראל ועלית כוחה של החכמה.²² העולם התלמודי, בשונה מן העולם המקראי, הוא עולם של חכמה, ואפילו החלק האגדי שבו הוא יותר שכלי ופחות נבואי. כפי שיתבאר בהמשך השעור על פי הסוגיה, הפתרונות לחלומות המוצעים בסוגיית הגמרא לקוחים מעולם החכמה התלמודי ולא מעולם הנבואה הפיוטי והרזי. לכן, כל שיכולים התנאים להציע ביחס לחלום הוא מוגבל במידת עצמתו הנבואית. הם תולים את כשרון פתרון החלומות וההתמודדות איתם באישים שמחוץ לבית המדרש: "פותרי חלומות בירושלים", "בר הדיא", אך הם עצמם, אינם עוסקים בפתרון חלומות בדרכם של יוסף ודניאל, אלא בפרשנות החלום בדרך עיונית, על ידי שימוש בפסוקים מן התנ"ך ומערכת סמלים המוכרת מעולמה של

¹⁸ עי' משנ"ב או"ח רפח, סק"ז. ועי' תשובת יחיה דעת ח"ד סימן כד.

¹⁹ עי' ט"ז או"ח רפח, סק"א. שהוסיף את המלים "וכן הוא האמת".

²⁰ הגר"ע יוסף בתשובתו הנ"ל מלקט מקורות רבים התומכים בגישה זו.

²¹ עי' זוהר ח"א קצ"ד ע"א. "כל חד וחד כפום דרגיה כדקא חזי ליה". ועי' סקירתו המקיפה של בעל שו"ת דברי יציב חלק יורה דעה סימן קכא - קכב.

²² אורות, זרעונים, "חכם עדיף מנביא". למהלך האידיאות בישראל, פרק ז', אות ט"ו, על דבר יחש הנבואה והשכל האנושי.

האגדה. כדי להבין את שיטת הפרשנות של החלומות על ידי חכמים, יש צורך להקדים תחילה ביאור רחב לעולם הסמלים של האגדה.²³

ו. השפה שנשכחה

השפה המשותפת לאגדה ולחלומות היא שפת הסמלים. שפה זו היתה בעבר נחלתם של רבים מבני האדם, משכילים כהדיוטות. שפה זו נשכחה והומרה בשפה הרציונלית. רמת השכחה הגיע לממדים כאלה, שבני אדם רבים איבדו את לא רק את היכולת לקרוא שפה סמלית ולהבינה, אלא איבדו אפילו את ההכרה הבסיסית בכך שהם עומדים בפני שפה שונה מהשפה השגורה בפיהם, ובפגשם בה הביעו בוז וזלזול.²⁴ ה"נאורים" התייחסו לשפת המיתוסים של הקדמונים או לשפה האגדית, כאל תפיסה פרימיטיבית של המציאות. שיאה של הגישה הזאת בראשית העת החדשה, בתקופת ה"נאורות" וההשכלה. תקופה שבה התפתחו גישות קיצוניות של הערכה חיובית לכל דבר "מדעי" – בעיקר במדעי הטבע. האמונה התמימה ביכולתו של הרציונליזם והמדע המדויק לחשוף את כל רבדי המציאות, נתפוגגה והלכה במשך הדורות ובעיקר במהלך המאה העשרים. היחס אל המדע והמדעיות הפך להיות יותר "רציונלי", ומכיר בגבולותיו. מתוך כך שבה ונתחדשה ההכרה בלגיטימציה של "פרדיגמות" אחרות לתפיסת המציאות, ובהן התפיסה האגדית-סימבולית. שוב אין רואים בתיאור ההתגוששות שבין הים לבין החול המגביל אותו תפיסת עולם פרימיטיבית של קדמונים שרזי הגאות והשפל לא נהירים להם מבחינה מדעית, אלא צורת הסתכלות אחרת על המציאות, שאינה נזקקת לפרשנות הפיסיקלית – אסטרונומית, אלא לממדים אחרים של תודעה והבנה. צורת הסתכלות המקנה משקל יתר למבט האנושי ולמבע האנושי, ולהתאמה שבין ההויה האנושית לבין המציאות הטבעית של העולם.

כיוון אחר של הבנת הסמל והאגדה כשפת הבעה אנושית, פיתחה המחשבה הפסיכולוגית מימי פרויד ואילך. התברר, שהצורות הדמיוניות המופיעות בחלום ונראות חסרות כל פשר למתבונן הרציונליסטי, שעולמו מתחלק לריאלי-מדעי ולבדין חסר ממשות, הן משמעותיות ביותר אם מנתחים אותן כדרך הבעה אלטרנטיבית של רעיונות. פרויד טען שזו דרך של הדחקה, אחרים שבאו בעקבותיו הסבירו זאת באופנים אחרים. בכל אופן, ברור כיום לכל, שכאשר אדם חולם שהוא הורג מישהו או בא על אחת מן העריות האסורות לו בחלום, אין זה דמיון חסר משמעות אלא ביטוי לרעיונות הכמוסים בלבו. משכך, יש צורך במלאכת פענוח כדי להבין מה מבטא החלום הזה מבחינתו. זו היא הגישה העקרונתית העומדת ביסוד פרק פתרון החלומות בסוגייתנו.

נראה, שישנם כמה סוגי פתרונות לסמלים שבחלום. הסוג האחד הוא הפתרון הכללי. יש סמלים שהם בעלי משמעות קבועה יחסית בתרבות ובחברה, לפחות זו שבה חיו החכמים וחולמי החלומות שלהם נועדו הפתרונות. ההפניה אל הפוסקים אינה "דרשה" בעלמא, אלא דרך לזיהוי המשמעות של המטאפורה שהופיעה בחלום, מתוך הקשר אחר שבו נעשה שימוש במטאפורות, כגון המליצה המקראית, הן בשדה הפיוט והן בשדה הנבואה.

לדוגמה, רבי חנינא, רבי נתן ורבא, מציעים פתרונות שונים אך דומים ביסודם לסמל של הבאר. הבאר מסמלת במקרא – וגם בעולם

תנו רבנן: פעם אחת גזרה מלכות הרשעה שלא יעסקו ישראל בתורה, בא פפוס בן יהודה ומצאו לרבי עקיבא שהיה מקהיל קהלות ברבים ועוסק בתורה. אמר ליה: עקיבא, אי אתה מתירא מפני מלכות? אמר לו: אמשול לך משל, למה הדבר דומה - לשועל שהיה מהלך על גב הנהר, וראה דגים שהיו מתקבצים ממקום למקום... אמרו לו: ומה במקום חיותנו אנו מתיראין, במקום מיתתנו על אחת כמה וכמה! אף אנחנו, עכשיו שאנו יושבים ועוסקים בתורה, שכתוב בה "כי הוא חייך וארך ימך" - כך, אם אנו הולכים ומבטלים ממנה - על אחת כמה וכמה.
ברכות סא ע"ב

אמר רבי חנינא: הרואה באר בחלום - רואה שלום, שנאמר: "ויחפרו עבדי יצחק בנחל וימצאו שם באר מים חיים". רבי נתן אומר: מצא תורה, שנאמר "כי מצאי מצא חיים" וכתוב הכא "באר מים חיים". רבא אמר: חיים ממש.
ברכות נו ע"ב

התרבותי הכללי שהמקרא הוא חלק ממנו – את מקום המים. והמים, במזרח התיכון, הם סימן לחיים. קיימים אינספור שימושים סמליים במים כסמל לחיים, חיוניות, רעננות, התחדשות בכל מרחבי הספרות והיצירה בעולמנו. ומשום כך יש להניח שזהו גם השימוש

²³ עסקתי בנושא זה ב"אגדה למעשה" ח"ב, ושם גם הפניות למקורות חיצוניים. בעיקר יש לתת את הדעת לפרשנות האגדה והחלומות בספרו של אריך פרום, "השפה שנשכחה", ולפרשנות אופי הסגנון האגדי של חז"ל, במשנתו של מקס קדושין, כפי שתארה אברהם הולץ בספרו "בעולם המחשבה של חז"ל".

²⁴ כך מציג הרמב"ם את אלו שאינם מבינים שפת אגדה בהקדמתו לפירוש האגדות, פירוש המשנה לסנהדרין, הקדמה לפרק חלק.

שנעשה בהם בשפת החלומות. אמנם, מטאפורה ומליצה ספרותית אינה "חכמת התשבורת"²⁵ והיא יכולה להתפרש בכמה אופנים מקבילים: מים, חיים, שלום – וגם, בעולמם של חכמים – תורה. אותה מטאפורה המשמשת בחלום משמשת גם במשל ובמליצה המקראית והחז"לית ולכן ניתן להעתיק את הפתרון ממקום למקום. רבי עקיבא עשה שימוש דומה במים כמשל לתורה, כשהסביר מדוע אינו יכול להפסיק לעסוק בתורה גם בעת גזירת המלכות.

סוג אחר של פתרונות מותאם לאישיותו של החולם המסוים. אלו חלומות שמשמשים בסמלים מעולמו הפרטי של החולם, ועל מנת לפתורם יש להכיר את החולם וארחות חייו. נראה, שרבי ישמעאל הכיר את אישיותו של המין שבא אליו לספר לו על חלומותיו, ולכן ידע לפתור את החלומות לכיוונים של השחתה מוסרית עמוקה. הסמלים יכולים היו להתפרש גם אחרת, בהקשרים אחרים ואצל בני אדם נכשרים. אבל בהכירו את רשעותו של המין וארחות חייו, הבין רבי ישמעאל שהסמלים בחלומותיו הם כיסוי למעשיו המושחתים.²⁶ הפרט האחרון בחלומו, שרימז לגניבת מלבושי מתים, נשכח או הודחק גם מהחולם עצמו ולכן הכחישו. לא סביר שאחרי שהודה בכל החטאים האחרים, דווקא את החטא הזה ביקש להסתיר.²⁷ אפשר לפרש, שגזילת המתים נחשבת לדרגה הנחותה

אמר ליה ההוא מינא לרבי ישמעאל:
ראיתי שאני משקה שמן לזיתים,
אמר ליה: בא על אמו... אמר ליה:
חזאי דקליפנא ביעי, אמר ליה: שכבי
קא משלחת. אמר ליה: כולהו
איתנהו בי, בר מהא דליתיה! אדהכי
והכי אתיא האי איתתא, ואמרה ליה:
האי גלימא דמכסא - דגברא פלוני
הוא, דמית ואשלחתיה.
ברכות נו ע"ב

ביותר של חטא ולכן ביקש להסתירה או להדחיקה, אלא שהחלום גילה את צפונותיו. התלות של החלום בהקשר הפרטי של החולם, או בהקשר התרבותי שלו, מפורשת בגמרא בדוגמה של הרואה חתול בחלום.²⁸ במקום שבו קוראים לו "שונרא" – נעשית לו שירה נאה, ובמקום שבו קוראים לו "שינרא" – נעשה לו שינוי רע. הרי שפתרון החלום תלוי גם בניב הלשון המקומי.

מובן, שחשיבותה של הסוגיה שלפנינו היא דו-כוונית. היא יכולה לשמש לא רק לפתרון חלומות, אלא גם לפירוש אגדות. נבחן דוגמה אחת, לא מן הפשוטות דווקא. בין אגדות רבה-בר-בר-חנה המופלאות בפרק המוכר את הספינה,²⁹ מופיע סיפור על מפגש בין המספר לבין אוזים במדבר, שכנפיהם שמוטות מרוב שומן, ונחלי שמן מנטפים מהם. המפרשים התקשו בפתרון האגדה, הריטב"א ורבנו בחיי (בפירוש התורה), פתרוה על אדום וישמעאל. בעל עקידת יצחק פתרה על אנשים שמנים ורודפי עולם הזה. ואילו בעל עוללות אפרים ולקוטי מוהר"ן פתרוה על צדיקים דווקא.

הרואה אווז בחלום - יצפה
לחכמה, שנאמר: "חכמות
בחוץ תרנה". והבא עליה -
הוי ראש ישיבה. אמר רב
אשי: אני ראיתיה ובאתי
עליה, וסלקית לגדולה.
ברכות נו ע"א

יתכן שהפתרון לשאלת האווז טמון בסוגית פתרון החלומות שבברכות. הרמ"ק ב"פרדס רמונים" ייחד את שער "ערכי הכינויים" – למילון, שבו הוא מפענח את עולם הסמלים הקבלי. הוא דומה ביותר למסלול שהצענו קודם לכן למילון האגדי.³⁰ לעניינינו חשובה שיטתו של רמ"ק, בדרכו לפענח את המסומל ב"אווז". הוא פונה לסוגית פתרון החלומות ומזהה בין אווז לבין חכמה. הוא אינו מסתפק בזיהוי על פי ההקבלה, ומחפש גם את ההגיון שבסמל.³¹

²⁵ לשונו של הרמב"ן בהקדמת קונטרס דינא דגרמי, המבחיין בין העיסוק במדעים המדויקים לבין לימוד תורה. בין בהלכה ובין באגדה.

²⁶ הדחקה בלשון הפרוידיאנית?

²⁷ בהקשר של תפיסת טומאת המתים בתרבות הפרסית, יתכן שהוא חטא חמור מכל הקודמים, ובכלל איסורי העריות, שלא נחשבו מתועבים באותה מידה שבה אסורות העריות בתורה ובדתות המערביות התלויות בה. אמנם הסיפור על מספר על מין שפגש את רבי ישמעאל – ואם כן הוא אמור להיות נטוע בסביבה ארצישראלית, אך יתכן שתאורו של המין באגדה הבבלית מושפע מהיכרותם של חכמי בבל עם המינות הזורואסטריית.

²⁸ ברכות נו ע"ב

²⁹ בבא בתרא, עג ע"ב

³⁰ ראש וראשון לבעלי המלאכה הזאת בתחום האגדה הוא המהר"ל מפראג, שכל ספריו זרועים בפתרונות הגותיים לסמלים האגדה.

³¹ בפרק שירה: "אווז הבית מה הוא אומר, שירו לו זמרו לו שיחו בכל נפלאותיו. אווז הבר מה הוא אומר, כשרואה ישראל עוסקים בתורה אומר, קול קורא במדבר פנו דרך ה' ישרו בערבה מסלה לאלהינו. ועל מציאות מזונותיו אומר, ברוך הגבר אשר יבטח בה' והיה ה' מבטחו". בעבודת הקודש לר"מ אבן גבאי ח"ב מ"ג, קישר את האווז להשגות רוחניות. ועיי עוד בספר החזיונות של ר' חיים ויטאל, חלק ב' שראה את חכמי המשנה כדמות אוזים.

הסברה שמציע הרמ"ק נשענת על המפורש בסוגית הגמרא, שאווז קשור לחכמה בשל הפסוק "חכמות בחוץ תרונה", כלומר, קולם הנשמע ברמה של האווזים מתדמה בחלום ובמשל האגדי לקולם של חכמים העוסקים בתורה.³² ההנחה שאווז הוא סמל קשור לחכמה ולתורה, נשענת על פתרון הגמרא בסוגית החלומות.

הקריאה הסמלית מסלקת היבטים בדמותו של האווז שאינם רלוונטיים ומתמקדת במרכיב אחד של דמותו, שהוא המשמעותי מכולם: הקול. יתכן

אווז מצאנו לאחד מן המפרשים שפירש כי אווז הוא בחכמה ונסתייע לזה מדברי רז"ל (ברכות נ"ז) הרואה אווז בחלום יצפה לחכמה כו' ואין לנו טעם לרמז זה להכריחה אלא מפני שהאווז לבן וירמוז אל החכמה בלבנינותו. ונ"ל שכוונתם ז"ל בגמרא יצפה לחכמה הוא מפני שהאווז צועק בקולות כדרך החכם בעוסקו בתורה. לכן נאמר שהיא בחכמה תתאה שהיא בקולות, או בחכמה עלאה בסוד חכמות בחוץ תרונה וכו' שזהו אחר גלויה אל הבינה, ומהבינה ולחוץ בסוד ברחובות תתן קולה כמבואר בזוהר (תולדות ד"קמא):
ספר פרדס רמונים - שער כג פרק א

שבצד הקול ניתנת משמעות גם לצבעו הלבן, שיש בו מן הבהירות והפשטות של החכמה, והשומן, המביע עושר ורויה, לא במובן החומרי אלא במישור של התבונה. בשלב שני, כדי לפתור את חלומו של רב אשי, שחלם שהוא בא על אווז, צריך לנטרל את הפן המיני תחילה, ולפתור את הביאה כהתקשרות עמוקה עם החכמה המסומלת באווז. עם זאת, אין להתעלם מהסמליות של הביאה עצמה, שהרי זו נקראת בלשון מקרא "ידיעה". מערך הדימויים של החכמה והתורה כזיווג עם אשה הוא מן המפותחים במקרא ובחז"ל, כאשר ספר משלי יכול להוות מוקד מרכזי לשאוב ממנו דימויים שכאלה, מלא חפניים.

נראה, שחז"ל כרכו את שני העולמות, זה של האגדה וזה של החלום זה בזה. דרכם בפתרון החלומות קרובה לדרכם ביצירה האגדית, והיא, כאמור, קשורה יותר לדרך החכמה מאשר לדרך הנבואה. במובן מסוים, ההבנה הזאת מקלה על הלומדים האמונים על חשיבה תלמודית, להתקרב לדרכי החשיבה של חכמים בשני התחומים הללו.

³² וכך פירש גם המהרש"א בחידושי אגדות לסוטה מח א'.